

Ключевые слова: «другой», «чужой», образ, Борис Харчук, повесть «Панкрац и Юдка», Дина Рубина, повесть «Камера наезжает!..».

Теорія літератури

УДК 820159.955

ББК 83.0

Л.М. Айзенбарт

Термін «Концепт»: проблема визначення та підходи до вивчення

У статті проаналізовано багатоаспектність проблеми термінології концепту, висвітлено різноманітні сучасні підходи до його сутності та дефініції.

Ключові слова: концепт, поняття, значення, мова, культура.

Aizenbart Liubomyra. NOTION OF CONCEPT : PROBLEM OF DEFINITION AND APPROACHES TO STUDY

The article analyzes the multidimensionality of the research of the concept terminology problems and deals with the various approaches to the concept essence and definition

Keywords: concept, conception, meaning, language, culture.

Постановка наукової проблеми та її значення.

Термін «концепт» починає активно вживатися в науковій літературі ще з середини ХХ ст., проте і сьогодні не існує єдності в його тлумаченні. Він є міжгалузевим поняттям, яке взаємодіє з цілою низкою наукових дисциплін, аспекти функціонування яких і визначають різне його бачення. Сучасні дослідники трактують концепт як одиницю мовознавства [3], контрастивної лінгвістики [20], лінгвокультурології [12], когнітології [16], філософії [6], літературознавства [8] тощо. І хоча він був предметом

аналізу багатьох авторитетних учених, питання визначення сутності концепту і досі потребує глибокого висвітлення й деталізації.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Як зазначає Ж. Краснобаєва-Чорна, «у сучасній літературі можна виділити сім аспектів інтерпретації концепту: логіко-філософський (Дж. Кемені, Ч. Пірс, Г. Фреге); власне філософський (Ж. Дельоз, Ф. Гаваттарі); лінгвістичний (В. Гак, В. Звєгінцев, Л. Резников, О. Тараненко, П. Чесноков); лінгвокультурологічний (А. Вежбицька, Д. Гудков, І. Захарченко, Л. Іванова, В. Іващенко, В. Красних, В. Маслова); когнітивний (В. Дем'янков, О. Кубрякова, З. Попова, І. Стернін); психолінгвістичний (О. Залевська, Л. Лисиченко, М.Ткачук, О. Селіванова, В. Старко, О. Цапок, І. Штерн) та літературно-культурологічний (Л. Грузберг, Л. Іванова, О. Кагановська), які відображають складну і суперечливу природу самого концепту і наукового знання про нього» [14, с. 67].

Метою нашої розвідки є висвітлити різноманітні підходи до сутності концепту у науці про літературу та вироблення власного.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. У літературознавстві слово «концепт» використовується зазвичай для конкретного аналізу художнього тексту, однак дослідники не завжди беруть до уваги своєрідність його змістового значення. На думку Н. Володіної, сутність концепту як літературознавчої категорії можна з'ясувати, лише «звернувшись до трактувань цього явища, наявних у сучасному науковому дискурсі» [2, с. 5].

Сучасні літературознавці пропонують найрізноманітніші визначення терміна «концепт». Більшість із них вважає, що існує зв'язок із потрактуванням концепту як певної реальної ідеї у філософії: «концепт –

формулювання, розумовий образ, загальна думка, поняття, що домінують у художньому творі» [18, с. 373]. Проте літературний концепт не є «чистою» ідеєю, оскільки містить в собі певні емоційні барви: «концепт твору – це його ідейний пафос» [15, с. 95].

Спроби дати чітке визначення лексеми «концепт» завжди пов'язані з проблемою його розмежування з такими спорідненими лексемами, як «поняття», «значення», «лексичне значення», «сема», «денотат» та ін., а також з'ясуванням співвідношень концепту з такими термінами, як «образ», «символ», «архетип», «міфологема» [3].

На думку В. Голобородька, художній образ – це специфічна для літератури (і мистецтва взагалі) форма відображення дійсності. Він носить більш конкретний, як правило, визначений, усталений характер, а концепт – це узагальнення рівня свідомості. Натомість у визначенні символу як мовного знака, що спроможний відбивати архаїчний прошарок свідомості, ми виходимо з того, що «...і в плані вираження, і в плані змісту він завжди являє собою деякий текст» (Ю. Лотман). Категорія символу є специфічною абстрактною реальністю, яка втілюється в конкретному образі, що передає найскладніші логічні поняття – концепти [3]. На основі вчення О. Потебні образ та концепт створюють змістову структуру символу. Первинне та вторинне значення символу взаємопов'язані і не витісняють одне одного. Символ зберігає парадигматичні зв'язки з одиницями лексичної системи тексту в обох своїх значеннях. Унаслідок цього виникає його багатозначність, коли враховується поява асоціацій як на рівні первинного, так і на рівні вторинного, символічного значень. Символи у співвідношенні з будь-яким концептом формують парадигму символів.

Також лексему «концепт» науковці використовують поруч із таким літературознавчим терміном, як «концепція», вважаючи літературні концепти «...тими елементами,

розгортання змісту яких дає концепції дійсності, творчості, героя тощо». А власне під концепцією розуміється «...система поглядів, викладена з наміром уникнути логічних суперечностей при тлумаченні якоїсь складної проблеми, явища» [18, с. 374].

Наголосимо, що вивчення концептів у літературознавстві відбувається із неодмінним посиланням на культурологію. Адже, як зазначає Л. Грузберг, аналіз концепту в літературному творі передбачає опору на контексти абсолютно іншого роду, ніж семантичний аналіз. Слово реалізується в мовленнєвих контекстах, а концепт формується в «текстах культури» [4]. Об'єктом дослідження літературно-культурологічного аспекту концептології є літературні чи художні концепти в окремому літературному творі або у контексті уснопоетичної народної творчості (А. Башук, М. Вовк, Н. Зайчук, Л. Іванова, О. Кагановська, О. Криштанович, Г. Пасічник, С. Шуляк, Т. Яценко та ін.).

Найбільш поширеними у сьогоденній науці про літературу є, мабуть, дослідження концептів як носіїв національної ментальності. Саме їх сукупність, оформлена в концептуальну систему, дає національну картину світу, втілену в мові. У ній знаходять свій слід кліматичні умови проживання, суспільний устрій, історія та найбільше – культура і менталітет певного народу. Оскільки у кожного народу вони різні, то й уявлення представників різних народів про дійсність суттєво відрізняються.

Вивчення взаємозв'язку між мовою і культурою не є новим, має давню історію, тому сьогодні у науковій літературі можна знайти безліч його інтерпретацій [22; 23; 19; 10]. У царині загального мовознавства цю проблему порушували ще наприкінці XVIII – на початку ХХ ст. (Й. Гердер, В. фон Гумбольдт, О. Потебня, Е. Сепір). Як наголошував В. фон Гумбольдт, «...мова утворює навколо людини чарівне коло, вийти з якого можна, тільки

вступивши в інше коло, тобто вивчивши іншу мову» [5, с. 173 – 174], а перехід на іншу мову приводить до зміни світогляду, причетності до іншої культури. Відповідно – різні мови характеризуються різним світобаченням та світосприйняттям. Крім того, кожна мова відображає своєрідний менталітет нації і, зі свого боку, впливає на нього. Власне так мова і нація постають силами, які взаємодоповнюють одна одну.

Е. Сепір теж неодноразово наголошував, що мова має національний характер і не існує поза культурою. За його твердженням, концепт – це капсула думки, що в конденсованому вигляді містить (чи навіть генерує) всі можливі епізоди життя (переживання, досвід й ін.) [28].

Саме з таким підходом до тлумачення сутності концепту пов'язане поняття «національний концепт», який розглядається як «найбільш загальна, максимально абстрагована, проте конкретно репрезентована в мовній свідомості когнітивно оброблена ідея «(культурного) предмета», що існує в сукупності всіх валентних зв'язків, які мають національно-культурну маркованість» [11, с. 69].

Аналіз концептів із метою реконструкції національної картини світу тісно пов'язує літературознавство з лінгвістикою і, на думку болгарської дослідниці Д. Чавдарової, може здійснюватися на двох рівнях літературного твору: на рівні тематології, оскільки концепт у літературному творі перетворюються на його тему чи мотив, та на рівні системи персонажів, оскільки їх можна осмислювати як вираження національного характеру [27]. Представниками цього напряму концептуального аналізу у сучасній науці є Л. Іванова, Н. Кудрявцева, А. Шмельова.

Завдання виокремити основні культурні концепти ставить перед собою російський дослідник Ю. Степанов, оскільки саме вони, на його переконання, формують національну культуру. Культура розглядається вченим як

сукупність концептів та їх відношень. Саме тому Ю. Степанов вважає, що концепт виникає при зіткненні світу культури та індивіда [25, с. 55 – 56].

Про зв'язок культури та концепту роздумує і В. Зусман: «Концепт завжди постає частиною цілого, яка містить відбиток системи <...> Концепт – мікро модель культури, а культура – макро модель концепту. Останній породжує культуру і породжується нею» [9, с. 40 – 42].

Ще один напрям концептуального аналізу в літературознавчій науці ґрунтується на тому, що концепти як індивідуальні ментальні утворення містять слід особистості кожного окремого концептоносія. На цьому особливо наголошував Д. Лихачов: «Розглядаючи, як сприймається слово, значення і концепт, ми не повинні виключати людину <...> І слово, і його значення, і концепти цих значень існують не самі собою у деякій незалежній невагомості, а у певній людській «ідіосфері». У кожної людини є свій, індивідуальний культурний досвід, запас знань і навичок, котрими визначається багатство значень слова і багатство концептів цих значень, а іноді і їх бідність, однозначність» [17, с. 281]. Зв'язки між концептами визначаються «рівнем культури людини, її приналежністю до певної спільноти людей, її індивідуальністю» [17, с. 282]. Властивість концепту виражати індивідуальні особливості концептоносія стала підставою для вивчення концептів із метою дослідження ідіостилу письменника та індивідуально-авторської картини світу. Таке вивчення концептів в українському літературознавстві висвітлено у працях Т. Пономарьової, В. Саєнка, О. Кузьміної.

Отоже, як зазначає М. Маркова, постаючи компонентами авторської системи поглядів на світ, природу, історію, героїв тощо, концепт поєднує і національний погляд на дійсність, і індивідуально-авторські уявлення, а також містить відбиток культури. Значною мірою саме ідеї філософії, релігії, науки як елементів культури, втілені в

авторські концепти, формують концепції дійсності й естетичної творчості митців [21, с. 322].

Також необхідно згадати і про когнітивний напрям літературознавчої науки, який, мабуть, просунувся найдалі у справі вивчення концепту. Когнітивне літературознавство є частиною більш ширшої наукової дисципліни – когнітивістики. Як відомо, когнітивістика зародилася на межі психології, лінгвістики, нейробіології, антропології і філософії в середині 50-х років минулого століття. Її цікавлять передусім механізми представлення знань у людській свідомості, і саме концепти постають тут їх репрезентантами. Основою когнітивного літературознавства є уявлення про літературу як про ментальну діяльність, а метою – «виявлення зв'язків між структурами думки і структурами вираження» [7, с. 182]. Когнітивні дослідження літератури надзвичайно популярні за кордоном, а в Україні, на жаль, практично відсутні. У цьому контексті можемо виділити лише працю В. Іващенко, котра бачить значення концепта так: «Концепт – це онтологічно наповнене багаторівневе поліструктурне ментально-мовне утворення, що виявляє себе у двох іпостасях: з одного боку, як одиниця когніції, пам'яті, «ментального лексикону» й т. ін., що є фрагментарно-цілісним <...> ментальним образом світу, який акумулює в собі певний багаж як вербальних, так і невербальних знань того чи іншого соціуму, пропущений крізь призму пізнавальної діяльності окремої мовної особистості; з другого, – як одиниця (етно)культури / національно-мовної (само)свідомості, згусток (лінгво)культури й т. ін., що є культурно значущим смислом-цінністю – фрагментарною цілісністю елементарних смислів, пропущених крізь призму індивідуально-особистісного осмислення якогось фрагмента дійсності» [11, с. 463].

Як твердить уже згадуваний В. Зусман, для сфери художньої літератури принципово важливе значення має

структура концепту. Більшість дослідників виокремлюють три її компоненти, або пласти: 1) основна, актуальна ознака; 2) додаткова ознака (чи кілька додаткових, пасивних ознак); 3) внутрішня форма [24, с. 15]. Зі свого боку В. Зусман також виділяє три пласти концепту (вони відповідають уже наведеним елементам структури концепту у зворотному порядку), проте у нього вони мають інші назви: 1) внутрішня форма; 2) ядро; 3) актуальний шар [8]. Внутрішня форма є першим елементом вербально вираженого концепту, тобто цей пласт безпосередньо пов'язаний із мовою. Ядро концепту виражається словом і є найближчим до поняття. Актуальний пласт концепту пов'язаний зі свідомістю реципієнта. Саме в цьому пласті утворюються нові значення концепту, відбувається його постійне оновлення.

В окресленій структурі концепту В. Зусман виділяє таке співвідношення елементів: внутрішня форма – ядро – актуальний шар, що відповідає співвідношенню категорій «автор» – «твір» – «читач» [8]. Він наголошує, що художні концепти мають діалогічну природу, бо свідомість, яка їх породжує (авторська), і свідомість, яка їх сприймає (читацька), є рівноцінними. Власне тому кожне сприйняття концептів є варіантом їх нового прочитання, утворення. Вчений робить висновок: «Створення і сприйняття концептів – двосторонній комунікативний процес. У ході комунікації творці і споживачі концептів постійно міняються місцями» [8]. Не менш цікавою є інша думка дослідника: «У культурній комунікації традиція, спільна для автора й читача, створює можливість розуміння змісту літературного твору читачем, і вона ж забезпечує останнього набором кодів-критеріїв, якими він може скористатися, аби із множинності текстів вибрати корпус творів. Власне таким кодом можна вважати концепт» [8]. Із огляду на наведене трактування В. Зусмана, можна зробити висновок, що концепт є тим чинником, із допомогою якого

можна успішно інтерпретувати літературний твір. Літературознавча інтерпретація художніх концептів має назву концептуального аналізу. Проте власне сам термін «концепт» характеризується багатозначністю, чіткого визначення суті концептуального аналізу дати неможливо.

Цікавим видається бачення структури концепту письменником В. Шевчуком, якого справедливо називають «сучасним класиком української новітньої літератури, творцем і дослідником літературного процесу в Україні» [21, с. 90]. Він твердить: «Концепт – поняття неоднозначне, і як таке його й треба розглядати». Письменник пропонує таке його розуміння: «Концепт – це складне абстрактне поняття, яке вживається при творенні художнього твору і яке стає інтелектуальним стрижнем, що з'єднує твір у єдину конструкцію, є його визначальною думкою, яка проходить через увесь твір у формі образних знаків, а водночас є побудником творення символів, метафор, з'єднуючи невідповідні поняття в несподіваному ракурсі і тим наповнюючи твір поглибленим змістом. Це свідоме оперування культурним спадком попередніх епох через використання загальноприйнятих, загальнолюдських національних смислів. Концепт вражає освіченого читача несподіваними порівняннями символів, витворюючи вишукану структуру, яка не раз заміняє сюжет» [21, с. 91].

На думку В. Шевчука, концепти належать до категорій загальнолюдських, при цьому все загальнолюдське є похідним від національного і не вищим за нього. Виходячи з цього, митець визначає трирівневу побудову концепту: індивідуальне → національне → загальнолюдське, аргументуючи її тим, що «...обсяг поняття «національний» ширший від обсягу «загальнолюдське», оскільки останнє – це вибірки з більших площин, якими і є національне» [21, с. 91].

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Спираючись на особливості окреслених

напрямів концептуального аналізу в сучасному літературознавстві та підсумовуючи сказане, можемо сформулювати власне визначення концепту. На наш погляд, художній концепт – це втілена у стійких повторюваних образах і наділена культурно значущим змістом смислова структура, що відображає сутнісні ознаки дійсності та особливості її сприйняття людиною певного місця і часу, і є основою художньої картини світу автора.

Звісно, наша розвідка не вичерпує порушеної проблеми, вона і надалі потребує глибокого і всебічного вивчення.

Література

1. Аскольдов С. Концепт и слово / С.Аскольдов // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология. – М.: Academia, 1997. – С. 267 – 279.
2. Володина Н. Концепты, универсалии, стереотипы в сфере литературоведения : моногр. / Н.Володина. – М. : Флинта : Наука, 2010. – 256 с.
3. Голобородько К. Лінгвістичний статус [Електронний ресурс] / К. Ю. Голобородько // Лінгвістика : зб. наук. пр. – Вип. 1. – Луганськ, 2003. – С.16 – 21. – Режим доступу : <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/75094/09-Goloborodko.pdf?sequence=1>.
4. Грузберг Л. Концепт, или Отчего Америка – концепт, а Финляндия – нет? [Электронный ресурс] / Л. Грузберг. – Режим доступа : www.philolog.pspu.ru/gruzberg_concept.shtml.
5. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию / В. фон Гумбольдт. – М., 1984. – С. 162 – 183.
6. Делёз Ж. Что такое философия? / Ж. Делёз, Ф. Гаваттари ; [пер. с фр. и послесл. С. Зенкина]. – М., 1998. – 288 с.
7. Западное литературоведение XX века : энциклопедия. – М. : Intrada, 2004. – 560 с.
8. Зусман В. Концепт в системе гуманитарного знания [Электронный ресурс] / В. Зусман. – Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/voplit/2003/2/zys-pr.html>.

9. Зусман В. Концепт в культурологическом аспекте / В. Зусман // Межкультурная коммуникация : уч. пособ. – Н. Новгород, 2001. – С. 38 – 53.
10. Иванова Л. Феномены ментального пространства индивида, народа, цивилизации / Л. Иванова // Актуальні проблеми менталінгвістики : зб. наук. ст. – Черкаси, 2005. – С. 8 – 9.
11. Іващенко В. Лінгвоконцептуальна репрезентація фрагментів когніції в термінопросторі української мистецтвознавчої картини світу : дис. ... д-ра філол. наук : 10.02.01 / В. Іващенко. – К., 2007. – 512 с.
12. Карасик В. Языковой круг. Личность, концепты, дискурс / В. Карасик. – М., 2004. – 392 с.
13. Краснобаєва-Чорна Ж. Концепт, концептуалізація та концептуальна система : логіко-філософський вектор / Ж. Краснобаєва-Чорна // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Т. 11 – Донецьк : Український культурологічний центр, 2006. – 252 с.
14. Краснобаєва-Чорна Ж. Термінополе концепт / Ж. Краснобаєва-Чорна // Українська мова. – 2006. – № 3. – С. 67 – 79.
15. Краснова Л. Словник юного гуманітарія / Л. Краснова. – Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного університету імені І. Франка, 2007. – 263 с.
16. Кубрякова Е. Язык и значение : на пути получения знаний о языке : части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в понимании мира / Е. Кубрякова. – М., 2004. – 318 с.
17. Лихачев Д. Концептосфера русского языка / Д. Лихачев // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология. – М. : Academia, 1997. – С. 80 – 287.
18. Літературознавчий словник-довідник / Р. Гром'як, Ю. Ковалів та ін. – К. : Академія, 2007. – 752 с.
19. Маковский М. Язык – миф – культура. Символы жизни и жизнь символов / М. Маковский // Вопросы языкознания. – 1997. – № 1. – С. 73 – 97.
20. Манакин В. Сопоставительная лексикология / В. Манакин. – К., 2004. – 326 с.
21. Маркова М. «Концепт» та «концептуалізація» у сучасному літературознавстві / М. Маркова // Питання літературознавства : науковий збірник. – Вип. 74. – Чернівці : Рута, 2007. – С. 317 – 324.

22. Монахова Т. Концепти «дім» і «дорога» у творах Валерія Шевчука : коментар письменника / Т. Монахова // Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. – 2007. – № 1. – С. 90 – 92.
23. Панфилов В. Язык, мышление, культура / В. Панфилов // Вопросы языкознания – 1975. – № 1. – С. 5 – 15.
24. Русанівський В. Єдиний мовно-образний світ української ментальності / В. М. Русанівський // Мовознавство. – 1993. – № 6. – С. 3 – 13.
25. Степанов Ю. Концепт // Константы: словарь русской культуры / Ю. Степанов. – М.: Академический проект, 2004. – С. 42–67.
26. Степанов Ю. Концепт / Ю. Степанов // Константы : Словарь русской культуры. Опыт исследования. – М. : Школа «Язык русской культуры», 1997. – С. 40 – 76.
27. Чавдарова Д. Концепты русской культуры с точки зрения литературоведа [Электронный ресурс] / Д. Чавдарова. – Режим доступа : // <http://www.russian.slavica.org/down/SBORNIK-3.doc>.
28. Sapir E. Language : An introduction to the study of speech [Electronic resource] / E. Sapir. – Access mode : http://www.languagerealm.com/files/Language_Study_Speech.pdf.
 Айзенбарт Любомира. ПОНЯТИЕ «КОНЦЕПТ»: ПРОБЛЕМА ОПРЕДЕЛЕНИЯ И ПОДХОДЫ К ИЗУЧЕНИЮ
В статье проанализировано современное состояние изученности проблемы терминологии концепта, освещены различные подходы к его сущности и дефиниции.
Ключевые слова: концепт, понятие, значение, язык, культура.